

Л. М. Томіленко

НАЗВИ НАУК В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті рассмотрена лексика для обозначения научных отраслей, разделов, дисциплин, содержащаяся в российско-украинских переводных словарях послереволюционные лет. Выяснены распространенные модели создания упомянутых единиц. Произведено сравнение с современными названиями.

Зарубіжні й вітчизняні мовознавці різних епох у своїх працях неодноразово наголошували, що мова є відкритою динамічною системою, «для якої здатність розвиватися є природним способом її соціального існування. Вона змінюється, реагуючи на всі зрушення у суспільстві та в мовній свідомості» [1, с. 3]. Особливо інтенсивні еволюційні процеси можемо спостерігати у сфері лексики, яка, своєю чергою, є головним об'єктом словникарства. Як зауважує Л. Струганець, рівень розвитку літературних норм, стан суспільної мовосвідомості етносу у той чи той період опосередковано віддзеркалюються у лексикографічних працях [1, с. 10].

Досить популярними й активно використовуваними тепер є російсько-українські словники першої третини ХХ століття (насамперед постреволюційних років). Підтвердженням цього є розміщення їхніх сканованих і цифрових версій в інтернет-просторі, сучасні перевидання, різноманітні наукові дослідження та навіть активне обговорення на спеціальних форумах.

Сьогодні дедалі частіше чуємо, як лунають заклики щодо повернення норм правопису 1928 року й активнішого «впровадження в мову практики української лексикографії й термінології «золотого віку» – періоду 20-х – початку 30-х рр.» [2, с. 164]. Хоча достатньо повне уявлення про ці норми, як стверджує О. Тараненко, мають навіть не всі мовознавці, не кажучи вже про ширший загал [2, с. 164]. Тож нині, як ніколи, відчуваємо потребу якомога глибшого вивчення вітчизняної лінгвістичної спадщини 20-х – 30-х років ХХ ст., зокрема й лексикографічної. Порівняння словникарської практики минулого й нинішнього століть сприятиме кращому розумінню особливостей історичного розвитку української мови, її лексико-семантичної, граматичної систем тощо. Сформує уявлення про сталість, змінність чи навіть штучність деяких мовних елементів у синхронії та діахронії.

Зараз увагу дослідників української мови привертають, наприклад, такі перекладні лексикографічні праці першої третини ХХ століття: «Словник московсько-український» (1918 р.) Віктора Дубровського (далі – СМУ), «Російсько-український словник» у 2-х томах (1918 р.) Сергія Іваницького та Федора Шумлянського (далі – РУС-18), академічний «Російсько-український словник» у 4-х томах (1924–1933 рр.) за редакцією Агатангела Кримського й Сергія Єфремова (далі – РУС-24–33) та ін. Усі названі словники є у вільному доступі на різних сайтах у мережі Інтернет. Із часів незалежності їх також було перевидано («Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського – 2006 р., Київ, видавництво «Обереги»; «Словник московсько-український» – 2013 р., Інститут української мови НАН України; «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського й С. Єфремова – 2016 р., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інститут української мови НАН України).

Оскільки нас цікавить насамперед українська реєстрова лексика згаданих перекладних джерел, її необхідно було «витягнути» зі словникових статей. Для цього на основі паперових версій словників (оцифрованих копій) за допомогою програмних методів створено електронні лексикографічні системи з двома реєстрами: російським та українським. До систем з українськими реєстровими частинами інтегровано граматичний словник, що допоміг частково ідентифікувати лексику, неідентифіковані слова було розмічено вручну. Створено також іменникову базу реєстрів усіх словників. Особливості побудови лексикографічних систем і бази реєстрів висвітлено в окремих публікаціях у фахових журналах. Тому не будемо зупинятися на її описі. Зауважимо лише, що підготовлений інструментарій допомагає ідентифікувати й проаналізувати різні групи лексики. У своїх дослідженнях поки що обмежуємося субстантивами як найчисленнішим класом слів.

У цій розвідці розглянемо іменники-терміни на позначення наук, порівняємо їх із найменуваннями, зафіксованими в сучасних загальномовних словниках української мови.

Загалом у трьох словниках міститься понад 250 назв, що вживаються на позначення наукових галузей, розділів, дисциплін. Переважну частину з них (понад 200 слів) зафіксовано в РУС–24–33 – найавторитетнішому й найширшому з усіх джерел. Свого часу В. Чапленко стверджував, що «цей «академічний» російсько-український словник був видатним досягненням української лексикографії, його ж укладали найкращі на той час знавці української мови, і якби його незабаром після видання не заборонили, то з нього могла б була стати міцна основа для дальшого нормального розвитку лексичного складу української літературної мови» [3, с. 420].

На відміну від РУС–24–33, СМУ і РУС–18 містять невелику кількість найменувань на позначення наук. До спільних у всіх аналізованих працях належать такі переважно загальновідомі й кодифіковані тепер терміни: *граматика, історія, мовознавство, народознавство, правознавство, природознавство* тощо. Зауважимо, що деякі найменування різняться правописом (навіть у словниках одного року випуску), напр.: *аритметика* (РУС–24–33) і *арих(т)метика* (СМУ, РУС–18), *географія* і *география* (СМУ), *хемія* (СМУ) і *хи(е)мія* (РУС-18). Крім назв *аритметика* й *арихметика*, у СМУ зафіксовано ще одну нині застарілу назву, яка міститься й у «Словарі української мови» у 4-х томах (1907–1909 рр.) за редакцією Бориса Грінченка – *цотниця*.

Найбільше в джерелах зазначеного періоду (переважно це РУС-24–33), як і в сучасних словниках, міститься назв наук із формантом -і(я), складних термінів із другою частиною -логія, -графія, -метрія. Усі найменування (крім застарілих чи рідковживаних термінів, як-от: *гересіологія* (варіант до *єресіологія*), *невробіологія, ориктологія, орологія*) зафіксовано в загальномовних лексикографічних працях ХХІ століття: *анатомія, антропологія, археографія, археологія, астрологія, астрономія, бактеріологія, біологія, ветеринарія, геодезія, геогнозія, геологія, геометрія, гідрографія, гідрометрія, гідропатія, гінекологія, гіпсометрія, гістологія, дерматологія, десмологія, етнологія, зоогеографія, зоопсихологія, зоотомія, історіографія, історія, картографія, кристалографія, лексикографія, лексикологія, лімнологія, логопедія, лонгіметрія, метальографія, метеорологія, метрологія, морфологія, натурфілософія, невропатологія, номографія, онтологія, орографія, ортопедія, остеологія, палеографія, палеонтологія, петрографія, пірометрія, планіметрія, помологія, психіятрія, психологія, топографія* і т. ін.

Значно менше в аналізованому матеріалі міститься назв наук – запозичених термінів, зокрема й складних слів, із формантом -ик(а) / -ік(а). Як і попередні найменування, майже всі вони функціонують і в сучасній українській мові: *аеростатика, ботаніка, гідравліка, гідродинаміка, гідростатика, гідротехніка,*

діоптрика, зоотехніка, камералістика, катоптрика, кінематика, кінетика, лісоботаніка (нема в сучасних загальномовних словниках), *літургіка, логіка, механіка, оптика, пневматика* тощо.

Характерною особливістю лексики на позначення наук є вживання паралельних назв – запозиченого терміна зі складником -логія (рідше з формантом -ик(а)) та українського відповідника-комполита із другою частиною -знавство, рідко – -пис. Найбільше паралельних форм міститься в РУС-24–33: *географія – землетис, діалектологія – говорознавство, етимологія – коренезнавство, єгиптологія – єгиптознавство, зоологія – звірознавство, іхтіологія – рибознавство, іконологія – іконознавство, кардіологія – серцезнавство, лінгвістика – мовознавство, орнітологія – птахознавство, геральдика – гербознавство, космографія – світопис, літологія – каменезнавство, ліхенологія – лишаяєзнавство, мануфактуристика – мануфактурознавство* (обидва варіанти вже не фіксують сучасні загальномовні словники), *мікологія – грибнознавство, мінералогія – мінералознавство, міологія – м'язознавство, неврологія – нервознавство, нефологія – хмарознавство, носологія – хворобознавство, нумізматика – монетознавство*. Розглянуті запозичені найменування є кодифікованими нині термінами, а ось переважна частина українських відповідників, за винятком деяких слів, не закріпилася в науковій практиці.

Крім паралельних форм, РУС-24–33 містить небагато найменувань лише з власне українським складником -знавство. Це переважно добре відомі й тепер назви: *богознавство, ґрунтознавство, духознавство* (не зафіксовано в сучасних словниках), *закознавство, землезнавство, книгознавство, краєзнавство, лісознавство, літературо(письменство) знавство, марксознавство* (немає в сучасних словниках), *машинознавство, мистецтвознавство, мітознавство, музеєзнавство*.

У цьому ж словнику подано й кілька термінів на позначення наук із формантом -цтво(о) / -ств(о): *правництво* (як варіант до слова *правознавство*) та застарілі назви астрології – *звіздарство і лічозірство*.

Оскільки РУС-24–33 є перекладним словником і не містить, крім коротких ремарок, тлумачень, досить цікаво, що біля деяких (очевидно, не досить відомих) іншомовних назв наук автори подають через кому варіант-пояснення: *гомілетика, проповіднича наука; кліматологія, наука про підсоння; космологія, наука про світобудування, про світобудову; краніологія, наука про череп; офтальмологія, наука про око* тощо.

Отже, розглянуті російсько-українські перекладні джерела першої третини ХХ століття, крім академічного «Російсько-українського словника» (1924–1933) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, містять незначну кількість термінів на позначення наук (наукових галузей, розділів, напрямків, дисциплін). Майже всі назви, зафіксовані в словниках минулого століття, зокрема й у РУС-24–33, нині є кодифікованими науковими термінами. Деякі з них відрізняються тільки відмінностями в правописі. Виняток становить лише значна частина одиниць із компонентом -знавство, що функціонували як паралельні форми до запозичених слів.

Список використаної літератури

1 Струганець, Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис ... д-ра філол. наук / Л. В. Струганець . – К., 2002 . – 36 с.

2 Тараненко, О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 2/3. – С. 159–189.

3 Чапленко, В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.) / Василь Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.